

Bronnengebrek lijkt echter geen rol te spelen in de vier bijdragen over de vrije en verzorgende beroepen. Dit waren immers beroepen waarover een maatschappelijke discussie over de toelating van vrouwen woedde. Sofie de Graeve beschrijft bijvoorbeeld hoe zelfstandige verpleegkundigen en zelfstandig gevestigde vroedvrouwen vrijwel ten onder gingen in de strijd om de dominantie in de geneeskundige zorgverstrekking in de periode 1908-1974. Zij behandelt niet alleen het discours, maar ook de wettelijke omstandigheden die de rol van deze vrouwelijke zorgondernemers ondermijnden. Zo was de structuur van de ziektekostenverzekering in België zeer ongunstig voor de vroedvrouwen. Sinds 1944 kregen vrouwen die in een materniteit (een kraaminrichting) bevielden wél kosten vergoed, terwijl dat niet het geval was voor vrouwen die kozen voor een thuisbevalling. Dit in tegenstelling tot Nederland, waar meer zelfstandig gevestigde verloskundigen zijn. Een dergelijke structurele verklaring geeft de marktgerichtheid in de definitie van ondernemerschap meer reliëf. Meer in ieder geval dan het diskwalificeren van ondernemsters in bepaalde branches (zoals de zorg) als 'niet-geëmancipeerd' want verbonden met de traditionele opvatting van 'gender', zoals gebeurt in de zeer normatieve bijdrage van Alison Woodward.

Het derde en laatste deel van de bundel bestaat uit twee artikelen over belangenorganisaties waarin vrouwen tot de tweede helft van de twintigste eeuw zwaar waren ondervertegenwoordigd. Met name in middenstandsbonden was het gebruikelijk dat familiebedrijven door de mannen werden vertegenwoordigd. Dit lijkt een voorbeeld van een grotere dominantie van mannen in de publieke sfeer, terwijl in deel I het idee van gescheiden leefwerelden juist krachtig was verworpen.

De rol van vrouwen in familiebedrijven is ten slotte een kwestie die enigszins in de lucht blijft hangen, al wordt er veelvuldig naar gerefereerd. Meerdere auteurs noemen het feit dat vele ondernemende vrouwen achter de façade van het familiebedrijf verborgen bleven. Het is jammer dat dit fenomeen niet uitgediept is in een aparte bijdrage. Als een weduwe de zaak van haar overleden man continueerde, stapte zij uit de schaduw. De vanzelfsprekendheid waarmee dit dikwijls gebeurde, suggereert op zijn minst dat zij voordien ook al actief in het bedrijf werkte. Maar welke rol speelde de echtgenote eigenlijk in het familiebedrijf? Nam zij ook ondernemingsbeslissingen? Had een vrouw beslissingsbevoegdheid over het familiebedrijf waarin haar bruidschat of erfdeel werd geïnvesteerd, of was zij louter een financier? Het collectief van auteurs van deze bundel zou hier gezamenlijk ongetwijfeld (het begin van) een systematisch antwoord op kunnen geven.

Doreen Arnoldus

R. Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2001, 246 blz., ISBN 90 5881 062 3); G. Harinck, R. Kuiper, P. Bak, ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Passage reeks XVI; Hilversum: Verloren, 2001, 384 blz., €28,-, ISBN 90 6550 664 0).

Elk handboek leert, dat de Anti-Revolutionaire Partij Nederlands eerste moderne politieke partij was. Vanaf 1879 kende zij een landelijke partijorganisatie (belichaamd in een centraal comité van kiesverenigingen en zichtbaar op de deputatenvergaderingen), een partijprogramma annex uitvoerige toelichting ('Ons Program'), een partijleider (de voorzitter van het moderamen van het centraal comité) en een partijkrant (*De Standaard*); zij bond bovendien haar kamerkandidaten aan het partijprogramma en verwachtte onderling overleg van hen in een

kamerclub. Contemporaine critici vroegen zich af, of dit politieke novum wel staatkundig door de beugel kon: kamerleden moeten immers stemmen zonder last en ruggespraak. Maar reeds in 1888 verwierf de ARP ruim een kwart van de kamerzetels en kon zij in coalitie met de rooms-katholieke kamerleden het eerste christelijk kabinet-Mackay vormen. Honderd jaar lang speelde de ARP een bovenmodaal partijtje politiek op het Nederlandse staatkundig speelveld en ook een kwart eeuw na haar opgang in het CDA komt de herinnering aan haar herhaaldelijk op.

De man achter dit succesverhaal was onmiskenbaar dr. A. Kuiper. Hij was de opsteller van dat partijprogram zowel als van de toelichting, was voorzitter van het centraal comité en hoofdredacteur van het bevriende dag- en weekblad; bovendien was hij de stichter van de Vrije Universiteit, dat het opleidingscentrum van de gereformeerde intelligentsia bij uitstek werd. Hoezeer ook omstreken als eerste minister van 1901-1905, hij was de man die de ARP bijna een halve eeuw lang met straffe hand leidde. En ook na zijn verscheiden durfde zijn partij nog een halve eeuw lang haast geen stap buiten zijn erfenis te gaan.

Toch begint de geschiedenis van *De Antirevolutionaire Partij* terecht met 1829, het jaar waarin G. Groen van Prinsterer de eerste nummers van zijn blad *de Nederlandsche Gedachten* liet verschijnen. Want dat was het aarzelende begin van de antirevolutionaire richting in Nederland: Groen was de grondlegger van de antirevolutionaire beweging, Kuiper van de Antirevolutionaire Partij.

We bezitten een aantal biografische schetsen van Groen en een reeks van studies over diverse aspecten van zijn opvattingen en werkzaamheden als politicus en historicus. Veel ervan verraden hun ontstaanstijd: de jaren van de verzuiling en de bijbehorende apologetiek. Recente publicaties tonen meer distantie, maar een echte intellectuele biografie die Groens denken en handelen in onderling verband, afgezet tegen zijn tijd en omgeving, in hun ontwikkeling beschrijft en analyseert, ontbreekt nog steeds. Het boek van R. Kuiper doet daar wel naar verlangen. Niet omdat het een slecht boek is. Integendeel, er is veel goeds van te zeggen. Het is gebaseerd op Groens eigen geschriften, het overwegend gedrukt beschikbare bronnenmateriaal en de diverse studies die de afgelopen jaren over Groen verschenen zijn. Het beschrijft op hoofdlijnen de samenhang tussen Groens overtuigingen, zijn publicaties en zijn publieke optreden. Het is goed geschreven en geeft relatief veel aandacht aan de mens Groen.

Dat laatste is, om te beginnen, minder eenvoudig dan het lijkt. Groen heeft zijn leven uitputtend gedocumenteerd; nog afgezien van zijn vele eigen publicaties vol persoonlijke elementen maken de bekende zes dikke RGP-delen *Briefwisseling* en nog eens twee dito *Bescheiden* het mogelijk hem soms van dag tot dag, van uur tot uur te volgen. Zij bieden trouwens slechts een deel van de reële schriftelijke nalatenschap die Groen van Prinsterer aan het nageslacht legateerde. Hij was zich uitermate bewust van zijn historische rol. Maar zijn persoonlijke, intieme leven schermde hij tegelijkertijd stevig af. Zonder enig gewetensbezwaar vernietigde hij aan het eind van zijn leven allerlei strikt persoonlijke gegevens en documentatie. Kuiper heeft her en der pogingen ondernomen, die persoonlijke sfeer te laten resoneren in zijn biografische schets, zich bewust overigens dat op details (Groens omgang met zijn familie, zijn medekerkleden en medeburgers, de kiezers, zijn geld en zijn uitgevers bijvoorbeeld) nader onderzoek gewenst is.

Groen zelf zou trouwens dat soort biografisch onderzoek maar zo zo gevonden hebben, denk ik. Groens eigen norm voor een echte biografie, zoals Kuiper die terecht releveert, was 'recht doen aan het verband tussen karakter, levensovertuiging en werk.' Het zal duidelijk zijn, dat die term 'karakter' weinig van doen heeft met onze postmoderne belangstelling voor het individu en zijn persoonlijke eigenschappen en gevoelens. Groen wilde beoordeeld worden als publiek

persoon, als belijder van de gereformeerde belijdenis en vertolker van de christelijk-nationale traditie. Van die overtuiging en het publieke optreden daarvoor zocht hij erkenning. Groens grote biografie moet dan ook daarop vooral geconcentreerd worden, op de kwaliteit van die overtuiging: haar intellectuele bronnen, haar ontwikkeling, haar plaats in haar tijd en omgeving. Maar minstens zoveel op Groens 'karakter' als 'leader' van zijn richting. Op dat terrein is nogal wat te doen. Het boek van Kuiper zelf en ook het hoofdstuk 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871' in *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* wijzen erop. Groens beweging leek in 1871 politiek, ideologisch en organisatorisch op sterven na dood. En zijn opvolger was naar Van Deursens omschrijving 'naar de maatstaven van de tijd nog rijkelijk jong voor het parlement en toch had hij al meer vijanden dan vele ambtgenoten die het dubbele van zijn jaren telden.'

Vijanden zou Kuiper ook nadien nog velen maken en tal van geestverwanten en medestanders van zich afstoten. In de geschiedschrijving hebben die conflicten, de nederlagen bij de Doleantie, bij de kiesrechtuitbreiding van 1892-1894, de verkiezingsnederlaag van 1905, uitvoerige aandacht gekregen. Eén van de goede kanten van deze geschiedschrijving van de ARP is, dat het aandacht geeft aan de andere Kuiper: als partijleider in de jaren van opbouw 1871-1905, de rebelse minoriteitenleider die stap voor stap de tegenstanders dwingt het aandeel van het antirevolutionaire volksdeel in staat en samenleving te erkennen, ondanks fundamentele verwikkelingen in de achterban als de Doleantie en de breuk met De Savornin Lohmans Vrij-Antirevolutionairen. Het waren jaren, waarin niemand om Kuiper heen kon. En dat niet op de eerste plaats vanwege zijn politiek en organisatorisch vernuft, maar vooral omdat hij recht en ruimte vroeg voor diepgevoelde en breed gedragen overtuigingen.

Vanaf 1829 ontwikkelde zich een antirevolutionaire richting, die mettertijd zich verdichtte tot een antirevolutionaire beweging en de Antirevolutionaire Partij. De bundel beschrijft helder en evenwichtig de ontwikkelingen, intern en extern, en de politieke rol van de ARP, op hoofdlijnen. Terecht wordt ook expliciet aandacht gegeven aan geestverwante alternatieven: het ontstaan van de CHU, van de SGP in het interbellum en van het GPV in de jaren 1945-1949. Geen volledig lijstje dus, wel drie geschiedenissen die helpen om karakter en koers van de ARP te preciseren.

Geen van drieën verklaren echter de ontwikkelingen vanaf omstreeks 1960. De ARP dobberde schijnbaar stuurloos op de golven door verontrusting en evangelisch-radicalisme opgeworpen en verloor ondanks de Zijlstra-factor systematisch aanhang. De gegeven verklaring van deze teloorgang klinkt wat mechanisch. Het ontbreken van leiding en idealisme, de ontzuiling: het is allemaal waar, maar ik mis wat Piet Jongeling indertijd noemde het stille sterven van de gereformeerde wereld, later door godsdienstsociologen geanalyseerd en door Geert Mak beeldend beschreven. De evangelisch-radicale stroming van toen sprak een andere taal dan Jongeling, maar deelde zijn verlangen naar een principiële, bijbelse politiek. Die analyses worden kennelijk niet gedeeld door de redacteurs van deze bundel, die boven de laatste bladzijden 'een voorzichtig slot' schreven. Wie anderhalve eeuw antirevolutionaire richting in de Nederlandse politieke overziet, kan niet om de nuchtere vaststelling heen dat de partij zich evenzeer kenmerkte door haar praktische zin als door haar religieuze bevlogenheid, noteerden zij. De politiek van de ARP had een aantal malen een duidelijk christelijk profiel, zoals inzake het onderwijs en de sociale wetgeving. Maar ook vertoonde het standpunt van de partij vaak veel overeenkomsten met dat van de bredere behoudende politieke stroming in ons land. In het licht van die constatering ligt de voorzichtige overgang naar de brede volkspartij van het CDA voor de hand, aldus hun slotsom. Een conclusie, inclusief de voorzichtige omhelzing van het

conservatisme, die meer stelt dan bewijst, lijkt het, en een karakterschets van anderhalve eeuw ARP waarin Groen en Kuiper zich vast niet helemaal herkend zouden hebben.

Toen de ARP nog in het centrum van de macht stond, veroorloofde zij zich bij het vijftigjarig bestaan in 1928 de publicatie van een vuistdik luxueus uitgevoerd gedenkboek, dat *Schrift en historie* getiteld werd en de geschiedenis, de beginselen en het optreden van de ARP in staten en raden uitvoerig beschreef. Niet veel dunner was *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* van J. A. de Wilde en C. Smeenk uit 1949. Er ligt een grote afstand tussen dat zelfgenoegzame gedenkboek en het geheel van binnenuit geschreven *Volk ten baat* en *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*; het verschil is al zichtbaar in de handzame omvang van het laatste en wordt symbolisch onderstreept door het feit dat de bibliografie ervan alleen de tweede, goedkope uitgave van 1929 van *Schrift en historie* kent. Ook de auteurs van *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* erkennen hun betrokkenheid bij het antirevolutionaire gedachtegoed en ze willen met hun boek een eigen, christelijke visie op de geschiedenis stimuleren. Maar tegelijkertijd willen zij als vakmensen schrijven, gebaseerd op de bronnen en het recent onderzoek — verscheidenen van hen promoveerden de afgelopen jaren op uitstekende proefschriften over onderdelen van de geschiedenis van de ARP. Zij zijn zich dus bewust de nodige distantie te moeten bewaren. Aan dat voornemen hebben zij zich gehouden, soms zelfs strikter dan nodig. De feiten weerspreken immers de flaptekst, die zegt dat ‘de ARP nooit een grote politieke partij is geweest’: in 1888 verwierf de ARP 28, in 1901 24 van de 100 zetels in de Tweede Kamer. Tegen de achtergrond van een geschiedenis waarover de zware schaduwen van Abraham de Geweldige vallen, echter een bijna weldadige bescheidenheid.

G. J. Schutte

H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers. De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002; Hilversum: Verloren, 2002, 526 blz., €45,-, ISBN 90 6550 692 6).

Voor wie meent dat met de actie Tomaat de neergang van het Nederlandse toneel begon, is het nuttig te weten dat ook het klassieke theater al een bron van verdeeldheid was. Al in de tijd van de grote Ziesenis-Wattier en Andries Snoeck klaagden critici over de grove zinnelijkheid van het toneel en de verregaande verdierlijking van het publiek. Tijdschriften als *De Toneelkijker* of mr. Samuel Wiselius in zijn invloedrijke verhandeling over de ‘toneelspeelkunst’ van 1826 hamerden onophoudelijk op het belang van ‘goede smaak’ en ‘volksverbetering’. Merkwaardig genoeg lag aan deze verlichte opinie de rotsvaste overtuiging ten grondslag dat alles vanaf de achttiende eeuw, de eeuw van de Verlichting, bergafwaarts was gegaan. Immers, na de sentimentele rousseauïstische drama’s kwamen de patriotse prozastukken, de Franse vaudevilles en ten slotte de Duitse melodrama’s. Wat begon met de in de negentiende eeuw nog hoog gewaardeerde Voltaire was ontaard in de ‘literaire modderstroom’ van gevierde toneelschrijvers als de Duitser Kotzebue.

Opmerkelijk genoeg is deze eigentijdse vervalsvisie vrij kritiekloos in de handboeken overgenomen. In haar rijke dissertatie *Kijkcijfers* over de Amsterdamse Schouwburg tijdens het koninkrijk van Willem I doet de Amsterdamse theaterwetenschapper Henny Ruitenbeek echter een belangwekkende poging om nu eens na te gaan wat hiervan klopt. Was het klassieke repertoire werkelijk verdrongen door de romantische school? Keek het grote publiek eigenlijk wel het liefst naar melodrama’s? En maakte de geletterde bovenlaag onder het schouwburgpubliek inderdaad plaats voor ‘het volk’? Ruitenbeek gaat niet voorbij aan vertrouwde